

RÉGI TÖRTÉNELEM ÚJ TANKÖNYVEKBE

S Z A B A D O S G Y Ö R G Y

KIVONAT: Ismeretes, hogy 2020 őszén átdolgozott történelemtankönyvek álltak a magyar közoktatás szolgálatába. Kétszer két tankönyvről van szó, hiszen az 5. és a 9. osztályos diákok számára egyaránt megújult a korábbi „NTK-s” és az újgenerációs „OFI-s” tankönyv. Az átdolgozás csapatmunkában készült, több tudásfajta (pedagógusi és kutatói) találkozott. A négy tankönyv az alábbi hármas szempontrendszer halmazmetszetében helyezhető el: tudományos hitelesség, módszertani hatékonyság és a Nemzeti alaptanterv (NAT) és Kerettanterv (KET) által szabott keretek.

A nemzeti önazonosságtudatot megalapozó korai magyar múlt: az őstörténet, a honfoglalás és az Árpád-kori Magyar Királyság sok tekintetben újszerű bemutatást kapott. Az átdolgozás kutató történelmi felelőse én vagyok, így én a tudományos hitelességért felelek. A tudományos hitelesség tekintetében a legnagyobb ellenérzést kiváltó álláspontom az volt, hogy konszenzus helyett reális alapon nyugvó történelmi rekonstrukcióra törekedtem. Tettem ezt főleg azért, mert ma már régiek mellett új tudományok hallatják hangjukat: gyors mozgásban van a múlt megismerése, és ez a természettu-

dományok által felpörgetett dinamizmus sem a konszenzus nyugalmi állapotához vezet. Egyvalamiben látok konszenzus-lehetőséget, de az nem a „mit?“, hanem a „hogyan?“ kérdését érinti.

Jelen tanulmány keretei között az identitásalapozó korszak kérdéseiből három témakört választottam ki, amelyeken keresztül betekintést kívántam adni a tankönyvekben érvényesített megállapításaim tudományos háttérébe: először korai történetünk forrásadottságairól, aztán mítosz és történelem kapcsolatáról, végül a hadviselő steppe-állam kérdéséről szoltam.

KULCSSZAVAK: történelemtankönyvek, tudományos hitelesség, identitástudatot megalapozó korai magyar múlt, konszenzus, forrásadottság, mítosz és történelem, hadviselő steppe-állam

MOTTÓ: *„érdeemes megbarátkozni a gondolatral, hogy a történelmi legendákban mindig található valami történelmi mag, illetve igazság. Ezt keressük a mítoszokkal, az eposzokkal, de még az újra-, meg újraírt történelemtankönyvekkel is...”* (Hoppál Mihály)

1. Bevezetés

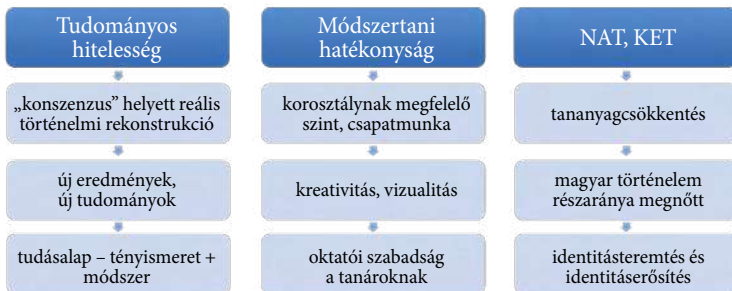
Ismeretes, hogy 2020 őszén átdolgozott történelemtankönyvek álltak a magyar közoktatás szolgálatába. Kétszer két tankönyvről van szó, hiszen az 5. és a 9. osztályos diákok számára egyaránt megújult a korábbi „NTK-s” és az újgenerációs „OFI-s” tankönyv. Az átdolgozás csapatmunkában készült, több tudásfajta (pedagógusi és kutatói) találkozott. Az általános megfontolások rövid felidézését nem mellőzhetem, hiszen a közoktatás egészére hatott ki tevékenységünk.

A négy tankönyvet az alábbi hármas szempontrendszer halmazmetszetében kívánom elhelyezni, remélve, hogy a felhasználók népes tanár- és diákközössége is ekképpen ítéli majd meg. E három szempont: tudományos hitelesség, módszertani hatékonyság és a Nemzeti alaptanterv (NAT) és Kerettanterv (KET) által szabott keretek.

1. ábra. Új történelemtankönyvek a követelmények rendszerében

Ezen hármas szempontrendszer 3–3 sarkalatos alegységét ekként tudom szemléltetni:

2. ábra. A követelmények és a lehetőségek rendszere

Hogy néz ki minden kissé részletesebben kibontva?

1. Tudományos hitelesség – kutatói szakmából eredően erről szólok majd legbővebben. E pont hármastartópillére: „konszenzus” helyett reális történelmi rekonstrukció; új kutatási eredmények, új tudományágak bevonása; a tudásalapot a történelmi tények ismerete és azok feldolgozásának módszerre kell, hogy képezze.
2. Módszertani hatékonyság. E pont szintén három pilléren nyugszik. Elsőként említendő a korosztályoknak megfelelő nehézségi szint megtalálása, amit csak csapatmunkával tudunk elérni, hiszen gyakorló pedagógusok joga és kötelessége meghatározni, hogy mennyire terhelhető egy ötödikes és egy kilencedikes diák. A XXI. században élünk, így nagy hangsúlyt helyeztünk a kreativitás és vizualitás érvényesítésére; ezért hoztam ezt fel másodjára. Csak sorrendben és nem fontosságban harmadik pont a tanároknak biztosított oktatói szabadság, amely lehetőséget ad az átadandó tudásalap súlyozására, a véleménykülönbségek megjelenítésére és a pedagógusi kreativitás kifejtésére.
3. NAT és KET elvárásai. E pont hármasszere a tananyag csökkentését, ugyanakkor a magyar történelem részarányainak növekedését, annál fogva az identitásteremtés és identitáserősítés célját öleli fel. Történelmi hatáskörömön túlmutató oktatáspolitikai szempont ez, bár én régmúltunk bővebb bemutatását csak üdvözölni tudom. Hazánk földrajzi elhelyezkedése, identitásunk legfontosabb jelképei (államcímerek alkotóelemei és az alapján a zászló), egyes intézményeink

(megyerendszer, kodifikált törvénykezés) e régi korok hagyatéka!

2. Konszenzus és/vagy hitelesség?

A korai magyar múlt, jelesül az őstörténet, a honfoglalás és az Árpád-kori Magyar Királyság sok tekintetben újszerű bemutatást kapott. Az átdolgozás kutató történelmi felelőse én vagyok, így én az első, a „tudományos hitelesség” nevű kör taglalására vagyok hivatott. A tudományos hitelességhez az alábbi kérdés- és gondolatcsoportot rendeltem:

3. ábra. Tudományos hitelesség: szempontok, kérdések, kívánalmak

A tudományos hitelesség témakörében a legnagyobb ellenérzést kiváltó álláspontom az volt, hogy konszenzus helyett reális alapon nyugvó történelmi rekonstrukcióra törekedtem. Ezt a Történelem-

oktatók Szakmai Egyesületének adott interjúmban is kifejtettem: „a korai magyar történelemben sosem volt és sosem várható teljes szakmai konszenzus. Aki ilyet mond, az vagy ennyire nem ért a kutatáshoz, vagy tudatosan állít valótlant. Ennélfogva egy tankönyvön sem lehet konszenzust számonkérni! Amit számon lehet kérni, az a következő: szülessék forrásokon és szakirodalmi eredményeken alapuló valószínű történelmi rekonstrukció, az »így is történhetett elv« jegyében. Éppen ezért én is átéreztem annak felelősségét, hogy – a tankönyvírásban való részvétel megtisztelő lehetőségével élve – minden állításomnak legyen szakmai fedezete; még akkor is, ha egyes sarkalatos kérdések mentén szakmai vitákat folytatok tudós kollégáimmal.”

2020. június 26-án közölt gondolataimat ma is vállalom, bár a Történelemtanárok Egylete által rendezett konferencián (2020. október 10.) folytatott vita során meggyőződtem arról, hogy egy kellően át nem beszélt elvet kell közösen átgondolnunk. Kezdjük azzal, hogy létezik-e teljes konszenzus? Mivel a múltunkból leszűrt tapasztalat történelmi hagyatékunk egyik legerősebb pillére nemzeti identitásunknak, ezért biztos, hogy teljes konszenzus nem létezik; különböző műveltségű, vérmérsékletű, világnézetű emberek vagyunk, ezért mindig fogunk erről vitázni, szakmán belül és kívül egyaránt. S ha van két korszak, amelyik távol áll a konszenzusos megítélés lehetőségétől, az a régmúlt és a jelenkor. A jelenkor azért, mert ez a személyes élményként megélt történelem mába érő folytatása; a régmúlt idők hagyatéka pedig a „kik vagyunk? honnan jöttünk?” kérdésre kínál újra-újrafogalmazott önazonosságtudat-alapozó válaszokat. Visszatérve a praktikus vonulathoz: akik a konszenzust kérték számon rajtam, azok egyszer sem tudták pontosan kijelölni a konszenzusalkotásra jogosultak körét (jelzem,

e vita során sem tudták). Különböző résztémák, korszakok elbírálásához más és más „konszenzusalkotó” virtuális testületet kellene összehozni! De még ha az azonos kutatási területen alkotókat vesszük: ha valaki csak két néhai kiváló medievista akadémikus, Györffy György és Kristó Gyula életművét tanulmányozza, akkor láthatja, hogy a honfoglalás, a X. század és a Szent István-i keresztény államalapítás megítélésében sarkalatos felfogásbeli különbség alakult ki közöttük. Melyik álláspontjára épüljön konszenzus?

Tovább megyek: aki tudja, hogy a régműltről megszerezhető tudást csak különböző tudományok bevonásával lehetséges valóság-hű komplexitással felruházni, az beláthatja, hogy ma már nem kizárólag történészeké a rekonstrukció joga (mondom ezt történész-ként), hanem régészeket, nyelvészeket, néprajzkutatókat szintén be kell vonni, sőt a fizikai antropológusok és az archeogenetikuskok is méltán kérnek részt a korai múlt megvitatásában. Régiek mellett új tudományok hallatják hangjukat: folyamatosan zajlik régi és új tudományok illetékességi körének újragondolása.

Az új tudományok – főleg az őstörténet kutatásában – a múlt mindinkább színesedő képét eredményezik. Ezt a színesedést pedig minél hamarabb be kell építeni a közoktatásba, hiszen XXI. századi diákjaink vizuális kultúrában és a modern technika hatása alatt élnek. Így a régi korok szereplőit is úgy lehet megkedveltetni a fiatalokkal, ha a legújabb technikával évszázadok távolságából lehet őket eleven közelségbe hozni. Különös szerencsénk, amit bűn, sőt, mi több, hiba lett volna kihasználatlanul hagyni: III. (Nagy) Béla király (1172–1196) esete. Szellemi és gazdasági emelkedést, nagyhatalmi státuszt

és békés hátországot teremtett országlása;¹ kegyelmi pillanatszámba megy, hogy éppen az ő csontvázát sikerült azonosítani, arc-rekonstrukcióját elkészíteni, legújabbán még komputertomográf felvétellel is megvilágítani koponyája jellegzetességeit – a nagy uralkodóban ilyenformán megjeleníthető az élő/halandó ember, az antropológia és orvostudomány által is „vizualizálható” személy.² Az ilyen és ehhez hasonló új eredmények további új kérdéseket vetnek fel és régi kérdéseket készítenek újragondolásra: gyors mozgásban van a múlt megismerése, és ez a természettudományok által mind jobban felpörgetett dinamizmus sem a konszenzus nyugalmi állapothoz vezet (amely nyugalmi állapot a tudomány halálát jelentené).

Veszélyként merült fel annak tudatosítása, hogy ha ennyire nincs konszenzus, akkor minden szakmai álláspont és minden erre épülő tananyag csupán egy vélemény a többi között. Ez valóban így van, de veszélynek mégsem lenne helyénvaló beállítani az egymás mellett élő, olykor egymással vitatkozó tudományos alapokon álló történeti rekonstrukciókat. Mert éppen a tudományos minőség az, ami nem engedi a történeti gondolatokat fékevesztett vágtázásba váltani, szétszéledni: a történettudomány ugyanis a források kritikus vizsgálatára épített múlt-rekonstrukció, ilyenformán a Magyarországon mintegy negyed évezrede alakuló,³

¹ Összefoglalóan, korábbi irodalommal l. Kristó–Makk 1981; Makk 1982.

² Összefoglalóan, korábbi irodalommal l. Szabados 2016; Olasz et al 2018; Kásler–Szentirmay 2019; Szabados 2021.

³ Reális nemzeti büszkeségünk egyik forrása lehet, hogy a kritikai magyar történettudomány negyed évezrednél is régebbi múltra tekint vissza. Katona István jóvoltából már 1778-ból kifinomult kutatáselméleti útmu-

finomodó történetkritikai módszerek megszabnak egy széles határolási sávot, amelyen több nézet is versenyezhet, de ha egy elmélet letér arról, az már nem nevezhető tudománynak. Mindezeknél fogva egyvalamiben mégis létezik konszenzus (és ezt szemmel láthatólag nem vették észre vitapartnereim), de az nem a „mit?“, hanem a „hogyan?“ kérdését érinti. Vagyis a konszenzus, nem egyik vagy másik tudományos következtetés egyeduralomra juttatásában, hanem az adott következtetéshez vezető kritikai módszeresség alkalmazásának követelményében él, de abban élnie kell.⁴

---

tatóval rendelkezünk. „Ut primum auctoris alicuius testimonium laudatur, mox plerique nosse cupiunt, cuius ille dignitatis, cuius aetatis, religionis, nationis, indolis fuerit; utrum scriptoris, an solum descriptoris munus obierit; ut, quantum testis ille fidem mereatur, facilius tutiusque statuere possint. (Amint akármely szerző tanúságát először idézzük, mielőbb tudni akarjuk, milyen méltóságot viselt, mely korban élt, milyen vallású, milyen nemzetiségű, beállítottságú volt; vajon íróként, avagy csupán lejegyzőként végezte feladatát; mekkora hitelesség tulajdonítható neki, könnyen és biztosabban tudott-e állítást tenni.)” Katona 1778. 1–2. Tudományos minőségű történetírásunk kialakulásáról és az Árpád-kort érintő eredményeiről korábbi irodalommal l. pl. Hóman 1938; Szabados 2006; Tóth 2016; Szabados 2022.

⁴ Mindig megszívlelendő Takács Miklósnak a minőségelvet valló gondolata: „az igazság nem lehet a számbeli többség monopóliuma.” Akár szakmai „párbajkódex” mottója is lehetne gondolat folytatása: „az egyes elméletek cáfolatának a módja nem a megjelentetésük elfojtása, hanem az érvrendszerük bírálata kell, hogy legyen.” Takács 2006. 79–80.

3. Az identitásalapozó korszak kérdéseiből

A magyar múlt legkorábbi szakasza nemzeti identitásunk alapját képezi, hiszen nem mindegy, kik vagyunk, s milyen hagyaték jutott a tarsolyunkba. Mivel a forrásadottságok miatt a régi korokról tudhatunk a legkevesebbet, itt vetül fel a legtöbb bizonytalanság, vitás kérdés. Mégis a kutatásnak és a közoktatásnak is mindenkori joga és kötelessége, hogy a tőle telhető legjobb válaszokat adja: a közoktatás szintjén ezt úgy, hogy az 5. és 9. évfolyamos diákok számára befo gadható legyen.

A kevés megismerhető tényanyag dacára mégsem reménytelen őstörténetet tanítani, hiszen a múltból alkotott kép az újabb tudományágak kifejlődésével fokozatosan színesedik. Az írott kútfők tudósításai mellé így zárkóztak fel a nyelvi, néprajzi, régészeti, embertani, legújában az archeogenetikai adatok. Ezeknek legalább meglétét, hasznosságának mibenlétét jeleztük a tankönyvekben. Az ismeretbővülés persze a régi kútfők újszerű megszólaltatásából is fakadhat. Fontosnak tartotam még azt, hogy a tudás ne merev kinyilatkoztatásként, hanem élő, megújulni képes gondolatként jelenjék meg a diákok számára. Meggyőződése, hogy László Gyula régészprofesszor „termékeny bizonytalanság” elve⁵ mentén lehet eredményesen haladni, máskü-

⁵ „A múlt kutatója állandóan a »termékeny bizonytalanság« légkörében dolgozik.” László 1978. 8.

lönben a gondolkodás elveszítheti az önreflexió biztosította mérték-tartást és rugalmasságot, s a fejlődést gátló dogmává merevedik.

Nem lehet elégszer hangsúlyozni, hogy a történelem kezdeti szakasza, az ősműveltség hagyatéka identitást megalapozó erővel rendelkezik, ezért ahhoz minden ember valamiképpen viszonyul. Sokféle ember sokféleképpen viszonyul, és ezek a viszonyulások törvényszerűen vezetnek vitához. Fentebb szemléltettem, hogy a vitát a mi tankönyveink sem kerülhették el: kritikák jelentek meg szakmai és/vagy politikai indíttatásból. Mondandóm végeztével közlöm a tankönyvvitában vállalt részem visszhangjának elérhetőségeit; jelen dolgozat viszont arra ad alkalmat, hogy betekintést nyújtsak a történelemtankönyvekhez hozzáadott középkorkutatói műhelymunkába, egyes állásfoglalásaim szakmai hátterébe.

3.1. Korai történetünk forrásadottságáról

A magyar az egyetlen nép, amelyik steppei eredetű műveltségét és politikai szervezettségét nyugat-európai mintára cserélte, és ezen új keretek között fejezte ki régi hagyatékának azon elemeit, amelyek valamilyen oknál fogva méltónak találtattak felvételni az írásbeliségbe. Historiográfiánk korai szakaszát ekképp a hagyomány és a kritika, illetve az emlékezet és a feledtetés viaskodása hatotta át. Még ahhoz is idő kellett, hogy az új szellemi közegben igény mutakozzék a múlt lejegyzésére.

Nem tudni, mikor és milyen műfajban íródott az első magyar történet; historiográfiánk gyökereinek és XII. századi hajtásainak halvány körvonalai csak későbbi, XIII–XIV. századi, vegyes formai-

műfaji jegyeket hordozó szövegemlékeken sejlenek fel. Mivel a legkorábbi név szerint ismert szerzőjű mű, Kézai Simon *Gesta Hungarorum* (1282–1285) kivonatossan jutott korunkra,⁶ a régi történetírás teljesebb hagyatékáért az Árpád-kor után keletkezett művekhez, a *Budai krónika* és a *Képes krónika* szövegcsaládjához kell fordulnunk.⁷ Magam azt a nézetet tartom meggyőzőnek, amelyik egy I. András (1046–1060) korában keletkezett *Ősgeszta* létezését és Miklós püspök, királyi jegyző szerzőségét valószínűsíti.⁸ Ez a Miklós püspök a tihanyi alapítólevél (1055) fogalmazója lehetett, aki még 1051-ben egy furfangos üzenethamisítással hazarendelte a Magyarországra támadó német hadsereg Dunán lehajózó élelmszer-ellátmányát.⁹ Meglátásom szerint az Árpád-háznak az András királyságával feléledő, dinasztikus-legitimációs történeti érdeklődésen túl egyéb érvek, elsősorban tartalmi jegyek is támogatják ezt a lehetőséget.¹⁰

A régi geszták és krónikák forrásértéke tekintetében óvatosságra int az a körülmény, hogy historiográfiánk eme korai emlékei idegen nyelvi (latin) és vallási (keresztény) közegbe emelték a pogány múlt lejegyzésre méltónak tartott elemeit. Noha azt sem tudhatjuk, hogy melyik mondát mikor jegyezheték le először, de bizakodásra

⁶ Domanovszky 1906. 8–18; Hóman 1925a. Melléklet.

⁷ A krónikás történetírás-láncolat jó áttekintését l. Kristó 1986.

⁸ Horváth 1954. 305–315.

⁹ Szentpétery, *SS Rer Hung* I. 348. V. ö. Györffy, *DHA* I. 152. (43/I. sz.); ÍF 16–25.

¹⁰ A Miklós püspök szerzősége melletti további érveket l. Szabados 2011. 334–340.

ad okot az a megfigyelés, amely szerint az elbeszélő történelmi emlékezet mintegy hét nemzedéket fog át, ami két-három évszázadot jelenthet.¹¹ Így az ősi magyar hagyomány tekintetében legkorábbi gesztáinknak érdemes nagyobb forrásértéket tulajdonítani annál, mint azt a némelykor túl szigorú filológiai kritika tette.

Addig azonban, amíg a feledtetés és az emlékezet egymással viaskodó erői színre nem léptek historiográfiánkban, a IX–X. századi magyar történelem egykorú (vagy legalább közel egykorú) elbeszélői kizárólag idegen – muszlim, bizánci, szláv, nyugat-európai – írók voltak. Feljegyzéseik a külső szemlélő álláspontját tükrözik, és nyelvi, vallási/kulturális sokszínűség jellemzi ezeket. A külső szemlélő szó szerint, földrajzilag értendő, akként, hogy ezek az írók csak azokat látták a magyarokból, akik látókörükbe érkeztek, vagyis a harcosokat. A IX–X. századi hátország népéről egyetlen utazótól sincs feljegyzés.

Mindezidáig az írott kútfőkről tétetett említés. A korai magyar múlt megismeréséből azonban a nyelv, a szellemi néprajz, meg a tárgyi/embertani hagyaték (régészet, antropológia) kutatói is részt kérnek már jó ideje; és ha a történeti következtetések során megvan a kellő körültekintés, akkor teljes joggal. A különböző műfajú források illetékességi köre élénken foglalkoztatja a kutatást, külföldön és hazánkban egyaránt.¹² E helyt csupán a legfontosabb elméleti tanulságokat idézhetem fel: ezek értelmében mind a „régészeti kultúra = etnikum”, mind pedig a „nyelvtörténet = néptörténet” azonosítás

¹¹ Hoppál 2002; Hoppál 2014.

¹² L. pl. Sinor 2005; Brather 2006; Bálint 2006.

tarthatatlan; az egyes kútfőcsoportok mondandóit pedig sokszor eleve nem is lehet összehangolni.

Úgy látom, hogy a nyelvi anyag a korábban véltnél szerényebb forrásértéket képvisel, mivel a IX–X. századból csupán vitatott etimológiájú személy- és földrajzi nevek állnak rendelkezésünkre. A földrajzi nevek kapcsán Hoffmann István mutatott rá arra, hogy egy földrajzi név etimológiájából nem következik használói nyelvi/etnikai hovatartozása.¹³ Ehhez annyit teszek hozzá, hogy a különböző elnevezésű települések még lakosaik lélekszámát, egymáshoz viszonyított létszamarányát sem tükrözik, nemhogy identitását! Mindezt tetézi, hogy a földrajzi nevek keletkezése és legkorábról fennmaradt lejegyzése között ismeretlen nagyságú időszakadék húzódik.

Az írott kútfők szűkösségét a tárgyi emlékek bősége ellenpon-tozza. Ma a régészet forrásbázisa olyan gyors ütemben nő, amiről a krónikákat és okleveleket vizsgáló történészek álmodni sem mernek. A régészetnek ezzel a *menyiségi* gyarapodással egyidejűleg kell saját *minőségi* előmenetelével foglalkoznia, s történetiségét újra és újra meghatározni. A régészeti munka sikere több tényező függvénye: a feltárások mértéke, a leletek dokumentáltságának színvona-la mind befolyásolja a következtetések erejét,¹⁴ de Erdély (meg a Partium és a Kelet-Bánság) elcsatolását tekintve tudományon kívü-li tényezők is sokszor hátráltatták a kutatók munkáját.¹⁵ Ettől függet-

¹³ Hoffmann 2010. 14–19. Tihany és Balaton példáján l. uo. 43–50.

¹⁴ L. pl. Révész 2008. 453–455; Gáll 2013. I. 821.

¹⁵ Nem érdemes taglalni a XVIII. század óta meglévő, majd a román utód-állami nacionalizmus által hivatalosan táplált „dákó-román folytonosság-elmélet” napnál világosabb tudománytalanságát. Kritikáját l. pl. Kristó

lenül elvitathatatlan tény, hogy a tárgyi emlékek időben aránylag jól rétegezhetőek, illetve, hogy a leletek a legnagyobb mennyiségű adatbázist képezik. A régészet által keltezhető sírleletek emberi csontanyaga pedig az archeogenetika számára alapozza meg adatainak időbeli elhelyezhetőségét.¹⁶

A különböző műfajú forráscsoportok sorra vételével arra a meggyőződésre jutottam, hogy a honfoglalás kor további kutatását alapvetően a történeti és a régészeti adatokra lehet építeni. Elvégre az írott kútfőkben találhatóak meg azok a történelmi fogalmak és kifejezések, amelyek által értelmezzük a múlt jelenségeit; a rohamosan bővülő tárgyi anyag pedig sok esetben az egykorvolt valóság azon elemeit tárja elénk, amelyekről hallgat a pergamen, hallgat a toll. Persze a leletekből levont történeti (sőt etnikus) következtetések során mindenkor kívánatos a fokozott óvatosság; különösen kerülendő a „vegyes érvelés”. Mégis szükséges a folyamatos tudományközi párbeszéd ahhoz, hogy kitűnjék, mikor egyeztethető össze a történelem és a régészet tanúságtétele, és mikor nem.

3.2. Mítoszról és történelemről

Előző forrástani áttekintésemből szándékosan hagytam ki a néprajz-tudományt, mert az alábbi esetrajzolathoz nélkülözhetetlen kiemel-

---

2002a. 9–17; Gáll–Laczkó 2013. 83–88.

¹⁶ Az Árpád-ház archeogenetikai kutatásának populációgenetikai távlataihoz l. Nagy et al 2020.

ten kezelnem. Induljunk ki abból, hogy az emlékezet és a hagyományozás módjait (is) ismerő folklorisztika az összehasonlító motívumkutatással mondhat sok újat a korai múlt mítoszainak kulturális kapcsolatairól.¹⁷ Tankönyveink kritikái között meglepve olvastam, hogy a mondák szerepeltetése azért nem helyénvaló, mert azok nem őrzik a legrégebb idők emlékeit, ehelyett bizonyos korabeli célokat szolgáló kitalált történetek”. E szakmán belülről jövő állítás nem pusztán negatív előítéletről árulkodik, hanem arról is, hogy megfogalmazója aligha ismeri a mítosz és történelem mibenlétének kapcsolatát feltáró interdiszciplináris, hazai és külföldi szakirodalmat.

Hogyan lehet e kettőt összekapcsolni? Várkonyi Nándorral szólva a „mítosz sűrített történelem”,¹⁸ és e gondolatával szépen csendül össze Jan Assmann következtetése: „a mítosz megalapozó történetté sűrített múlt”.¹⁹ Mítosz és történelem összefonódását, identitásforrás-erejét jól érzékelteti Anna-Leena Siikala mitológia-kutató (Hoppál Mihály tolmácsolásában). „Mind a mítosz, mind a történetírás olyan szimbolikus formák, amelyek összekötik a múltat és a jelent... Azáltal, hogy kodifikálják a világkép szerkezetét, a mítoszok a múlt mentális modelljei, s mint ilyenek, a kultúra hosszú távú emlékezetének tekinthetők.”²⁰

A magyar nép eredetmítosza, a csodaszarvas-monda legkorábbról Kézai Simon *Gesta Hungarorum*ából ismert.²¹ Eszerint Ménrót

¹⁷ Hoppál 2014. 103–122.

¹⁸ Várkonyi 1972. 209.

¹⁹ Assmann 2004. 78.

²⁰ Hoppál 2015. 49.

²¹ Az Árpád-kori historiográfia fent vázolt jellegzetességeit tekintve annyit

óriásnak Eneth nevű feleségétől két fia született Perzsia vidékén, Hunor és Magor; ők Meótisz ingoványaiba mentek vadászni, amikor egy szarvas bukkant fel előttük. A fivérek nem tudták utolérni a szarvast, aki rávezette őket arra, milyen jó lakhely Meótisz. Hunor és Magor öt év múltán a pusztában az alán fejedelem két lányára bukkant: őket elrabolták, nőül vették, s tőlük származnak a hunok.²² Felvetődött, hogy ez a monda csupán egy irodalmi toposz, az antik görög Io-monda kései variánsa. Bár nemcsak a magyarságnak van csodaszarvas-mondája, hanem a hunoknak is, ám a toposz-minősítés a folklorisztikai eredmények fényében tarthatatlan. Berze Nagy János széleskörű eurázsiai motívumvizsgálattal és tipológiai rendszerezéssel cáfolta azt, hogy csupán a nőrablás emléke élt a magyarok körében, és még a csodaszarvas is Jordanestől került a hun krónikába.²³ Ezzel arra hívta fel a figyelmet, hogy olyan nyelvi közegből adódnak elő motívumegyezések, amelyekkel – például egyes törökségi népek szellemi kincseivel – a latinul lejegyzett magyar csodaszarvas-monda nyilván nem áll közvetlen szövegkapcsolatban. Berze Nagy igazsága könnyen belátható: ha sem Kézai nem járt Közép-Ázsiában néprajzi gyűjtőmunkát végezni, sem onnan nem jött senki Magyarországra egy kéziratos latin nyelvű históriát kijegyzetelni, akkor a motívumegyezések kizárólag ősi kulturális közösségre mutatnak vissza.

---

jelent, hogy a csodaszarvas-monda legkésőbb 1285-re írásba foglaltatott, de nem túlzás első hazai lejegyzését az Ösgeszta írójához kötni, s így a XI. századra feltételezni. Hóman 1925b. 96.

²² Szentpétery, *SS Rer Hung I.* 144–145.

²³ Berze Nagy 1927. 162–164.

Nyitott kérdéskör a fentieket is magába foglaló jelenség, a magyar hun-hagyomány problematikája. Nem hihető, hogy etnogenezisünk sarkalatos vitája valaha nyugvópontra jut. A két világháború közötti felfogást Hóman Bálint elfogadó véleménye határozta meg. Hóman úgy vélte: az Árpád-ház nagyságrendjén jelölhető ki a magyar hun hagyomány valóságmagja, vagyis a kezdetben az uralkodó nemzetségre érvényes jelentésmező tágult ki, hogy az egész magyarság eredetére vonatkozzék.²⁴ Hóman okfejtése egy nagyhatású elmélet módszertani előképének bizonyult. Reinhard Wenskus a germánok korai történelmének írásbeli rögzítését a „Traditionskern” (‘hagyománymag’) és a „traditionstragender Kern” (‘hagyományt hordozó mag’) terminussal szemléltette. Ennek lényege, hogy egy domináns csoport a magasabb szintű politikai egység kialakításakor eredetmítosz által legitímálta az összetartozást, és e domináns csoport hagyománya vált az egész közösség származástudatává.²⁵ A XX. század derekának, második felének hazai kutatása döntően elutasította a magyar hun-hagyomány eredetiségét,²⁶ ugyanakkor a hagyományt egészében, vagy részlegesen elfogadó nézet is fennmaradt a hazai tudományban.²⁷ A jelenkori kutatásból érdemes kiemelni Horváth Izabella minden eddiginél nagyobb szakirodalmi bázisra épített tanulmányát Attila temetkezési hagyományáról. Az alapos tudományközi szemlézést is végző elemzés tanulsága, hogy a nagy

²⁴ Hóman 1925a. 88.

²⁵ Wenskus 1961. 54–87.

²⁶ Györffy 1948. 126; Kristó 1983.

²⁷ Dümmerth 1971. 421–425; Hoppál 2014. 103–122.

hun király temetése olyan mélyre nyúló, néprajzilag, régészetileg és történetileg igazolható közép- és belső-ázsiai párhuzamokkal rendelkezik, amelyek láttán nem lehet Attila hun király sírba tételének e motívumát újkori koholmánynak, vagy középkori legenda átvételének tartani.²⁸

Jelen tanulmány rendeltetésénél fogva sem hivatott arra, hogy a hun-eredetkérdésről teljességre törekedve szóljon. E helyt csupán néhány szempontra világítok rá, amelyek miatt az Árpád-ház Attila-hagyományának hitelességét elfogadók nyomdokába lépek. A kutatásban az utóbbi másfél évszázad során, de főleg 1945 után nagy teret nyert magának az a nézet, miszerint Álmos nemzetségének ez az eredettudata nem valóságon alapul, hanem utólag költött családfa. A következőkben az egyik legelterjedtebb bíráló érvet mérlegelem. Ennek lényege, hogy az Árpád-ház önnön di-csőségének növelésére, valamint a Kárpát-medencei uralomhoz való jog megerősítésére választotta magának ősul Attilát. Röviden szólva: politikai haszonszerzés végett. Igaz ez az érvelés? Mennyire jellemzi ez a legitimációs hátsó szándék az Árpád-ház udvari klerikusait? Nem éppen. Attilát bemutatván Kézai Simon nem hallgatja el a hun király alakjának árnyoldalát. Szól a testvérgyilkosságról, Attila haláláról feljegyzi, hogy az egy mértéktelen heveségű szeretkezés után következett be, midőn a király hanyatt feküdt és az eleredt orra vére fojtotta meg. Még mindig nincs vége a szigornak, amit Kézai Simon érvényesít: Attilával együtt sírba

---

²⁸ Horváth 2022.

szállt birodalma is a gyorsan kirobbant utódlási harc miatt. A véres csatában sok ember veszett oda; Attila fiai közül Csaba serege maradékával visszatért Szkítiába (a helyben maradt hunok attól kezdve székelyeknek hívták magukat).²⁹ Kézai Simon e kissé mitikus színezetű elbeszélése egybevág azzal a történeti ténnyel, hogy Attila elhunyt (453) után a hunok feladták a Kárpát-medencei steppe-államiságukat. Kézai nyilvánvalóvá teszi annak tényét, hogy a hunok és a magyarok közép-európai jelenléte és uralma között nincs folytonosság.

Mindezek tudatosítása után térjünk vissza oda, hogy az Árpádok önnön dicsőségük növelésére, továbbá a Kárpát-medencei főhatalmukhoz való jog alátámasztására választották magának ősül Attilát? Sarkosan megfogalmazva: rá voltak szorulva Attilára, mint hivatkozási alapra? A XI–XIII. század művelődéstörténeti közegének ismeretében e haszonelvűség vádja tarthatatlan. Ismét hangsúlyozandó, hogy a magyar az egyetlen közösség, amelynek steppei eredetű etnikai és állami ősmúltja a nyugati keresztény műveltség keretei között – latinul alkotó egyházi férfiak lejegyzésében – fejeződött ki. Amikorra pedig elkészültek legkorábról fennmaradt gesztáink (XIII. század) addigra az első magyar uralkodóház már a keresztény világba illeszkedő, valódi – és nem mindennapi rangot adó – politikai legitimációval büszkélkedhetett. I. István és fia, Imre szentté avatása (1083), s az őket avattató I. László kanonizációja (1192)

²⁹ Szentpétery, SS Rer Hung I. 156, 160–162.

után a dinasztia uralkodói a „szent királyok nemzetsége” kifejezésbe sűrítették uralmi jogalapjukat. Mindehhez még számítsuk hozzá a nyugat-európai történeti „köztudat” negatív Attila-képét, s máris jobban látszik a nagy hun uralkodó aktuálpolitikai hasznavehetetlensége. Ezért inkább beszélhetünk ősvállalásról, mint ősválasztásról, mert ez utóbbi esetén – a történeti-politikai legitimitáció kedvéért – sokkal „hasznosabb” őst kellett volna választani. Egy valóban ideális választott ős Baján avar kagán lehetett volna: az ő műve egy sikeres Kárpát-medencei honfoglalás, valamint egy negyed évezreden keresztül Közép-Európában fennállt steppebirodalom, az Avar Kaganátus (568–822 k.) megszilárdítása volt, ráadásul még testvérgyilkosság sem terheli emlékezetét.

3.3. A hadviselő magyar steppe-államról

További kritikaként merült fel a szakirodalmat nem kellően ismerő szakemberek köréből, hogy a Szent István előtti magyar politikai szervezettség, egyáltalán a steppei íjlesztő népek között honos rendszer az állam-minősítést kapta meg. Márpedig az egyetemes tudományosság több szakterülete, így a jogtörténet, a történeti szociológia, a szociális/kulturális antropológia mindazon, ókor óta fennállt politikai formációkat államként tartja számon, amelyek elérték egy adott terület lakossága felett az önállóan érvényesíthető hatalom koncentrációját.³⁰

³⁰ A témára vonatkozó szakirodalom tudományközi szemlélését elvégeztem 2011-re. Szabados 2011. 9–61.

Egyetlen medievisztikai okfejtést azonban szükséges ide idéznem a steppe-államiság „érintettsége” okán. A népvándorlás korára Walter Pohl osztrák akadémikus a népvándorlás kori Kárpát-medencében fennállt steppei birodalmak által képviselt államtípusokról értekezik, amelyek kortársaikkal ellentétben nem merítettek Róma krisztianizált politikai hagyatékából. *„... a tisztán barbár és pogány alapon nyugvó erős királyság nem maradhatott fenn. Mindazáltal fontos kivétel akad e szabály alól: a Kárpát-medencei központú steppe-birodalmak. Ide számítva: első a hunok királysága az V. század első felében, majd az Avar Kaganátus, végül a magyarok a X. században. Ezek nagyjából (bár bizonyos egyedi jellemzőkkel) azt az államtípust képviselték, amely az eurázsiai steppén volt elterjedt a szkíták idejétől (Kr. e. I. évezred) a késő-középkori mongolokig, és még azon túl. Gyakran sorolják a »nomád« birodalmak közé ezeket, ami leegyszerűsítés, mert a nomadizmus meglehetősen változatos fokozatokat és típusokat foglal magába; különös tekintettel az európai steppei birodalmakra, amelyek népessége (így a kései avarok) inkább letelepült életmódot folytatott, még akkor is, ha a pásztorkodás fontos maradt. Meghatározó jellemvonásuk volt, hogy az uralkodó elit steppei lovas harcosokból állt. Képesek voltak régiók közötti kommunikációs és függőségi hálózatokat kiépíteni, amelyek lehetővé tették számukra tágas térségek ellenőrzését és kormányzását. Ilyenformán a steppei birodalmak a kormányzat nem-római alternatíváját nyújtották, ami értékes összehasonlítási szempontokat kínál. Továbbá közvetlenül vagy közvetve a Róma utáni társadalmak fejlődését is befolyásolták.»³¹*

³¹ „... powerful kingship on a purely barbarian and pagan basis could not be maintained. There is an important exception to this rule, however: the

Talán az osztrák történészt nem vádolja senki „turanista” elfogultsággal, mint ahogy azt a tudós bizánci császárt – Álmos és Árpád kortársát! – sem, aki a magyarokat államszervezésre képes közösgnek láttatta. VI. (Bölcs) Leó (886–912) katonai kézikönyve kulcsmondatot közöl. „A skytha népeknek tehát, mondhatni, egyforma életmódjuk és szervezetük van: sok fő alatt állnak, és a közügyekben nemtörődömök; általában nomád életet élnek. Csupán a bolgárok és kívülük még a türkök [magyarok] népe fordít gondot az egyöntetű hadirendre. Így a többi skytha népnél nagyobb erővel vívják a közelharcokat, és egy főnek az uralma alatt állnak.”³²

---

steppe empires based in the Carpathian Basin. These include: first, the kingdom of the Huns in the first half of the fifth century; then, the Avar khaganate; and finally, the Magyars/Hungarians in the tenth century. They broadly (although with some specific traits) represent a type of state current in the Eurasian steppes from the time of the Scythians in the first millennium B.C. to the late medieval Mongols and beyond. These are often classed as »nomadic« empires, but that is a simplification because the degree and type of nomadism involved varied considerably; especially in European steppe empires, their population (for example, the late Avars) might become rather sedentary although pastoralism remained important. The defining trait was that the ruling groups were steppe warriors on horseback. They were able to build supra-regional networks of communication and dependance that allowed them to control and govern huge areas. Thus, the steppe empires provide an alternative to the post-Roman model of government which offers valuable points of comparison. Furthermore, they also directly or indirectly influenced the development of the post-Roman societies.” Pohl 2003. 571–572.

³² Moravcsik, ÁMTBE. 17–18. (Moravcsik Gyula fordítása.) Jóllehet Bölcs Leó császár a Taktika megírásakor bőven merített a háromszáz évvel korábbi Strategikomból, ám a kutatás kimutatta, hogy az általa felvázolt kép magyar vonatkozásban hitelesnek tekintendő, mivel az elavult részeket elhagyta, azok helyére a saját korában tapasztaltakat illesztette be. Moravcsik

4. Összegzés helyett

„Az elvi végcél minden tudományban az abszolút igazság teljes megismerése, minden tudós – aki jogot tarthat erre a címre – erre törekszik, de teljes elérésére az emberi elme véges ereje és az eszközök fogyatékosága miatt mindannyi képtelen. Minél speciálisabb körben mozog a tudós, annál inkább megközelítheti az igazságot. Részletkérdésekben mind a természet-, mind a történettudomány terén a tények hosszú sorozata nyert máris, és fog még nyerni végleges megállapítást. E részletigazságokon túl azonban az általánosabb elvi szempontú vizsgálatoknál mindig beleütközünk az emberi tudásnak megközelíthetetlen igazságok, megközelíthetetlen tények kínai falába. A természeti és lelki világ igazi mozgató erői ma is csak hittel érthetők meg, a tudomány eszközeivel meg nem ismerhetők...

A történetíró – más tudományok művelőihez hasonlóan – az egyes tények megállapított részletigazságok összefüggésében mutakozó hézagok betöltése végett is gyakran feltevésekhez, következtetésekhez kénytelen folyamodni, s munkájának értékmérőjét éppen ebben a következtető, kombináló és rekonstruáló műveletben, illetőleg annak minőségében kell látnunk... a történetíró esetlegesen korunkra jutott maradványokból és az eseményeket leíró egyéni

művekből következtet a vizsgálat tárgyául szolgáló jelenségekre és folyamatokra; a múlt történések, rég lezajlott emberi tevékenységek eredeti összefüggésükből kiszakított maradványaiból és emlékeiből rekonstruálja a vizsgált fejlődési folyamatot...

A történeti igazságok egy részének hipotetikus értéke, másrésről a történetírásban érvényesülő szubjektív elemek időnként szükségszerűen vezetnek a jelenségek átértékelésére, ami azonos az alkotó történettudományi munkával. A tudományos munka ugyanis nem egyéb a vizsgált objektumok, jelenségek, események és funkciók, s az ezek megismeréséhez vezető tudományos anyag folytonos értékelésénél...

Történeti jelenségek átértékelésére kétféle okból lehet szükség: a történeti forrásanyag bővülése, új adatok felmerülése, régieknek új értelmezése miatt, továbbá új vizsgálati módszer alkalmazása, s ennek következtében a korábbi történetírástól nem ismert, vagy figyelembe nem vett szempontoknak felmerülése miatt.”³³

---

³³ Hóman Bálint: *Történelmi átértékelés*. Hóman 1938. 442–445.

F Ü G G E L É K

A négy történelemtankönyv internetes elérhetősége:

<https://www.tankonyvkatalogus.hu/site/kiadvany/OH-TOR05TA>

<https://www.tankonyvkatalogus.hu/site/kiadvany/OH-TOR05TB>

<https://www.tankonyvkatalogus.hu/site/kiadvany/OH-TOR09TA>

<https://www.tankonyvkatalogus.hu/site/kiadvany/OH-TOR09TB>

A történelemtankönyvek sajtóvisszhangja és vitája:

1. Korai magyar múlt az átdolgozott történelemtankönyvekben – interjú Szabados György történésszel, tananyagfejlesztővel. 2020. június 26. Történelemoktatók Szakmai Egyesülete honlapján.

<http://tortenelemoktato.hu/hirek/korai-magyar-mult-az-atdolgozott-tortenelem-tankonyvekben-interju-szabados-gyorgy-torteneszel-tananyagfejlesztovel.html>

Ugyanennek sajtóvisszhangja. *Magyar Nemzet*, 2020. június 26.

<https://magyarnemzet.hu/belfold/ujdonsagok-a-magyar-ostortenetben-8298897/>

2. „Lemaradástörténet” helyett pozitív nemzetkép a diákoknak. *Magyar Hírlap*, 2020. július 1.

<https://www.magyarhirlap.hu/belfold/20200701-lemaradastortenet-helyett-pozitiv-nemzetkep-a-diakoknak>

3. Az őstörténet az identitás alapja. Szabados György dolgozta át az új történelemtankönyvek korai magyar történelmet tartalmazó részeit. *Fejér Megyei Hírlap*. 2020. július 19.

<https://www.feol.hu/hetvege/szabados-gyorgy-dolgozta-at-az-uj-tortenelemtankonyvek-korai-magyar-tortenelmet-tartalmazo-reszeit-4155323/>

4. Szabados György: A nyelvcsaládfa-elméletre épített őstörténet már jelentőségét veszítheti. *Magyar Nemzet*, 2020. augusztus 17.
<https://magyarnemzet.hu/velemeney/2020/08/tanok-es-konyvek-tankonyvek-kritikai>
 Ezt átvette a Mandiner.
https://mandiner.hu/cikk/20200817_a_nyelvecsaladfa_elmeletre_epített_ostortenet_mar_jelentoseget_veszitheti
5. Szabados György: Közösségszervező erőkről és hagyományokról (Válasz Bálint Csanádnak). *Magyar Nemzet*, 2020. szeptember 1.
<https://magyarnemzet.hu/velemeney/2020/09/kozossegszervezo-erokrol-es-hagyomanyokrol-valasz-balint-csanadnak>
6. Válasz Berend Nóra Kis magyar mitológia című, 2020. júl. 16-án a Történelemtanárok Egylete (TTE) honlapján közreadott cikkére. Oktatási Hivatal honlapja (szerző feltüntetése nélkül).
<https://www.oktatas.hu/koznevelis/tortenelem5>
7. Szabados György: „Teljes konszenzus? Olyasmi nem létezik!” Megjegyzések Bárány Balázs kritikájához. *Transindex*, 2020. szeptember 15.
https://multikult.transindex.ro/?cikk=28604&8222teljes_konszenzus?_olyasmi_nem_letezik!8221__megjegyzesek_barany_balazs_kritikajahoz
8. Szabados György: Tanok és könyvek. A történelemtankönyvek átdolgozásáról. Áltények árnyékában – a Történelemtanárok Egyletének 30. éves konferenciája. TTE. Budapest, 2020. október 10. Konferencia-előadás, vita.
<https://tte.hu/szabados-gyorgy-reagalasa-a-tte-oktoberi-vitajara/>
9. Szabados György: Kereszt, csipetnyi csillaggal. *Magyar Nemzet* (online kiadás), 2021. április 28.

<https://magyarnemzet.hu/velemeney/2021/04/kereszt-csipetnyi-csillaggal>

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Assmann, Jan 2004:** *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban.* Budapest, 2004.
- Bálint Csanád 2006:** Az ethnosz a korai középkorban. (A kutatás lehetőségei és korlátai.) *Századok* 140 (2006). 277–347.
- Berze Nagy János 1927:** A csodaszarvas mondája. *Ethnographia* 38 (1927). 65–80, 145–164.
- Brather, Sebastian 2006:** „Etnikai értelmezés” és struktúratörténeti magyarázat a régészetben. *Korall* 24–25. *Nemzetépítés és régészet.* 2006. 23–72.
- Domanovszky Sándor 1906:** *Kézai Simon mester krónikája.* Budapest, 1906.
- Dümmerth Dezső 1971:** Álmos fejedelem mítosza és valósága. *Filológiai Közöny* 17 (1971). 404–430.
- Gáll Erwin 2013:** *Az Erdélyi-medence, a Partium és a Bánság 10–11. századi temetői I–II.* Szeged.
- Gáll Erwin – Laczkó Nándor 2013:** Doboka várkomplexuma. Tudomány-tudománypolitika és régészet a ’60-as évektől napjainkig. Révész László – Wolf Mária szerk.: *A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára.* Szeged, 2013. 83–125.
- Györffy György 1948:** *Krónikáink és a magyar őstörténet.* Budapest.

- Györffy, DHA = Györffy, Georgius:** *Diplomata Hungariae Antiquissima*. Volumen I. 1000–1131. Budapestini, 1992.
- Hoffmann István 2010:** *A tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. Debrecen, 2010.
- Hóman Bálint 1925:** *A Szent László-kori Gesta Ungarorum és XII–XIII. századi lezármazói*. Budapest.
- Hóman Bálint 1925:** *A magyar hún-hagyomány és hún-monda*. Budapest, 1925.
Hóman 1938 = *Hóman Bálint munkái II. Történetírás és forráskritika*. Budapest, 1938.
- Hoppál Mihály 2002:** Elbeszélés és emlékezet. Uő szerk.: *Elbeszélés és emlékezet. Tanulmányok Istvánovits Márton emlékezetére*. Budapest, 2002. 118–129.
- Hoppál Mihály 2014:** *Mítosz és emlékezet*. Budapest, 2014.
- Hoppál Mihály 2015:** Kell-e nekünk magyar mitológia? *Magyar Napló* 27 (2015)/8: 46–50.
- ifj. Horváth János 1954:** Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái. Budapest.
- Horváth Izabella 2022:** Attila temetésének mondája az ősi ázsiai elit és fejedelmi temetkezési szokások tükrében. In: Hoppál Bulcsú – Szabados György szerk.: *Mítosz és történelem II. Tanulmányok Hoppál Mihály 80. születésnapjára*. Budapest: Európai Folklor Intézet – Magyar Vallástudományi Társaság. 193–248.
- ÍF = Makk Ferenc – Thoroczkay Gábor (szerk.) 2006:** Írott források az 1050–1116 közötti magyar történelemről. Szeged.
- Kásler Miklós – Szentirmay Zoltán (szerk.) 2019:** *A Mátyás-tempomban elhelyezett Árpád-házi csontvázak azonosítása*. Történeti,

régészeti, antropológiai, radiológiai, morfológiai, radiokarbon kormeghatározási és genetikai adatok felhasználásával. Magyar Helikon. Budapest.

Kristó Gyula 1983: Volt-e a magyaroknak ősi hun hagyományuk? =
Uő: *Tanulmányok az Árpád-korról.* Budapest. 313–329, 551–556.

Kristó Gyula 1986: A Képes Krónika szerzője és szövege. *Képes Krónika.* Fordította Bellus Ibolya. Budapest. 459–516.

Kristó Gyula 2002: *A korai Erdély (895–1324).* Szeged.

Kristó Gyula – Makk Ferenc 1981: *III. Béla emlékezete.* Budapest.

László Gyula 1978: *A „kettős honfoglalás”.* Tankönyvkiadó, Budapest.

Makk Ferenc 1982: III. Béla és Bizánc. *Századok* 116 (1982). 33–51.

Moravcsik Gyula 1951: Bölcs Leó Taktikája, mint magyar történeti forrás. *Századok* 85 (1951). 334–353.

ÁMTBF = Moravcsik Gyula: *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai.* Budapest, 1988².

Nagy et al 2020 = Nagy, Péter L. – Olasz, Judit – Neparáczi, Endre – Rouse, Nicholas – Kapuria, Karan – Cano, Samantha – Chen, Huijie – Di Cristofaro, Julie – Runfeldt, Goran – Ekomasova, Natalia – Maróti, Zoltán – Jeney, János – Litvinov, Sergey – Dzhaubermezov, Murat – Gabidullina, Lilya – Szentirmay, Zoltán – Szabados, György – Zgonjanin, Dragana – Chiaroni, Jacques – Behar, Doron M. – Khusnutdinova, Elza – Underhill, Peter A. – Kásler, Miklós: Determination of the phylogenetic origins of the Árpád Dynasty-based on Y chromosome sequencing of Béla the Third. *European Journal of Human Genetics* 28 (2020) 1–9. <https://doi.org/10.1038/s41431-020-0683-z>

- Olasz et al 2018 = Olasz, Judit – Seidenberg, Verena – Hummel, Susanne – Szentirmay, Zoltán – Szabados, György – Melegh, Béla – Kásler, Miklós:** DNA profiling of Hungarian King Béla III and other skeletal remains originating from the Royal Basilica of Székesfehérvár. *Archaeological and Anthropological Sciences* 10 (2018). 1–13. <https://doi.org/10.1007/s12520-018-0609-7>
- Pohl, Walter 2003:** A non-Roman empire in Central Europe. Goetz, Hans-Werner – Jarnut, Jörg – Pohl, Walter eds.: *Regna and Gentes. The Relationship between Late Antique and Early Medieval Peoples and Kingdoms in the Transformation of the Roman World*. Leiden–Boston. 571–595.
- Révész László 2008:** *Heves megye 10–11. századi temetői*. Budapest, 2008.
- Sinor Dénes 2005:** Az őstörténet és etnogenezis problémáiról. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica*. Tomus CXXI. Szeged. 3–14.
- Szabados György 2006:** *A magyar történelem kezdeteiről. Az előidőszemlélet hangsúlyváltásai a XV–XVIII. században*. Balassi Kiadó. Budapest, 2006.
- Szabados György 2011:** *Magyar államalapítások a IX–XI. században. Előtanulmány a korai magyar állam történelmének fordulópontjairól*. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged.
- Szabados György 2016:** Könyves Béla király? Egy székesfehérvári királysír azonosításáról. *Alba Regia* C Sorozat 44 (2016). 193–204.
- Szabados György 2021:** A délceg púpos. Még egyszer az 1848-ban feltárt királysírok azonosításáról. *Alba Regia* 49 (2021). 59–73.

- Szabados György 2022:** Az Árpádok kora a történetírásban. Ritoók Ágnes – Simonyi Erika szerk.: *Az Árpádok országa. Tanulmányok és katalógus*. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest. 533–543.
- ATF = Szádeczky-Kardoss Samu:** *Az avar történelem forrásai*. Budapest, 1998.
- SS Rer Hung** = Szentpétery, Emericus ed.: *Scriptores Rerum Hungaricarum* I–II. Budapestini, 1937–1938.
- Takács Miklós 2006:** Három nézőpont a honfoglaló magyarokról. *Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtárából*. Új sorozat I. (XI.) kötet. Kolozsvár. 67–98.
- Tóth Gergely 2016:** *Szent István, Szent Korona, államalapítás a protestáns történetírásban (16–18. század)*. Budapest.
- Várkonyi Nándor 1972:** *Sziriát oszlopai*. Budapest, 1972.
- Wenskus, Reinhard 1961:** *Stammesbildung und Verfassung. Das Werden des frühmittelalterlichen gentes*. Köln–Graz, 1961.